

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

बी.ए. तृतीय वर्ष, सत्र - पाचवे | इतिहास (मेजर) - DSC

अभ्यास नोट्स

ब्रिटिश भारताचा इतिहास (१७०७ ते १८५६)

History of British India (1707 to 1856 AD)

पेपर कोड : HHISMT1303 | ४ क्रेडिट | ६० तास

औरंगजेबानंतरचा भारत • कंपनी सत्तेचा उदय • प्रशासन व आर्थिक धोरणे

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय, बसमतनगर

इतिहास विभाग - बी.ए. द्वितीय वर्ष विद्यार्थ्यांसाठी

अभ्यासक्रमाची ओळख

हे नोट्स स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड अंतर्गत बी.ए. द्वितीय वर्ष (सत्र-पाचवे) इतिहास (मेजर) या विषयाच्या HHISMT1303 - ब्रिटिश भारताचा इतिहास (१७०७ ते १८५६) या प्रश्नपत्रिकेच्या अभ्यासक्रमावर आधारित आहेत. हा पेपर ४ क्रेडिटचा असून एकूण ६० तासांचा आहे. (अभ्यासक्रम पत्रिकेत पेपर कोड काही ठिकाणी HHISCT1303 असाही छापलेला आहे.)

घटक	विषय	तास
१	ब्रिटिश सत्तेच्या उदयाची पार्श्वभूमी	१५
२	ब्रिटिश सत्तेचा पाया (१७५७-१७७३)	१५
३	ब्रिटिश सत्तेचा विस्तार व बळकटीकरण (१७७३-१८१८)	१४
४	प्रशासन व आर्थिक धोरणे (१८१८-१८५६)	१६
	एकूण	६०

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे (थोडक्यात)

- औरंगजेबानंतरची राजकीय परिस्थिती व प्रादेशिक सत्तांचा उदय अभ्यासणे.
- ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना, बळकटी व प्रदेशविस्तार यांचे विश्लेषण करणे.
- इंग्रज-म्हैसूर, इंग्रज-मराठा व इंग्रज-शीख युद्धांचा चिकित्सक अभ्यास करणे.
- प्रशासकीय रचना, कायदे व धोरणे तसेच जमीन महसूल पद्धती (कायमधारा, रयतवारी, महालवारी), औद्योगिक ज्हास व संपत्तीचे निष्कासन यांचे मूल्यमापन करणे.
- सामाजिक-सांस्कृतिक बदल व १८५७ पूर्वीचे प्रतिकार यांचे विश्लेषण करणे.
- MPSC, UPSC, NET/SET साठी आवश्यक संकल्पनात्मक स्पष्टता मिळवणे.

अभ्यासाची पद्धत

प्रत्येक घटकाचे नोट्स उपघटकांनुसार (१.१, १.२ ...) दिले आहेत. शेवटी तुलनात्मक तक्ता, कालरेखा, संभाव्य प्रश्न व एका वाक्यातील उत्तरे दिली आहेत. सनावळ्या, तहांची नावे व कायद्यांची नावे अचूक लिहिणे परीक्षेत महत्वाचे ठरते.

घटक १ : ब्रिटिश सत्तेच्या उदयाची पार्श्वभूमी

१.१ औरंगजेबानंतरची राजकीय परिस्थिती व कंपनीच्या प्रभावाचा उदय

अ) औरंगजेबानंतरचे मुघल सम्राट

३ मार्च १७०७ रोजी अहमदनगर येथे औरंगजेबाचे निधन झाले. त्यानंतर मुघल साम्राज्याचा वेगाने ऱ्हास सुरू झाला. पुढील पन्नास वर्षांत अनेक दुर्बल सम्राट गादीवर आले.

सम्राट	कालखंड	महत्वाचे
पहिला बहादूरशाह	१७०७-१७१२	शीख व राजपुतांशी संघर्ष; दरबारी गटबाजीची सुरुवात
जहांदारशाह	१७१२-१७१३	सत्ता झुल्फिकार खानाच्या हाती
फरुखसियर	१७१३-१७१९	सय्यद बंधूंचे वर्चस्व; १७१७ चा कंपनीला फर्मान
मुहम्मदशाह	१७१९-१७४८	१७३९ मध्ये नादिरशाहची स्वारी
अहमदशाह / आलमगीर दुसरा	१७४८-१७५९	अब्दालीच्या स्वाऱ्या
शाह आलम दुसरा	१७५९-१८०६	बक्सारचा पराभव; कंपनीचा पेन्शनर

ब) मुघल साम्राज्याच्या ऱ्हासाची कारणे

- औरंगजेबाचे दक्षिणेतील दीर्घ युद्ध (१६८१-१७०७) : खजिना रिकामा झाला, सैन्य थकले.
- धार्मिक धोरण : जिझिया व मंदिरांवरील धोरणामुळे राजपूत, जाट, शीख व मराठे दुरावले.
- जहागीरदारी संकट : जहागिरीची संख्या कमी व मनसबदार जास्त; शेतकऱ्यांवर करांचा बोझ.
- अयोग्य उत्तराधिकारी, दरबारातील गटबाजी (इराणी-तुराणी-हिंदुस्थानी).
- नादिरशाह (१७३९ - दिल्ली लूट, मयूर सिंहासन व कोहिनूर) व अहमदशाह अब्दाली (पानिपत १७६१) यांच्या स्वाऱ्या.

- दुर्बल लष्करी संघटन व आधुनिक शस्त्रास्त्रांचा अभाव.

क) प्रादेशिक सत्तांचा उदय

- बंगाल : मुर्शिदकुली खान (१७१७) - मुघल सत्तेपासून जवळजवळ स्वतंत्र नवाबी.
- अवध : सआदत खान (१७२२).
- हैदराबाद : निझाम-उल-मुल्क आसफजाह (१७२४).
- मराठे : पेशव्यांच्या नेतृत्वाखाली उत्तर भारतापर्यंत विस्तार.
- शीख, जाट, रोहिले, तसेच दक्षिणेत म्हैसूर (हैदर अली) व केरळमधील राज्ये.

ड) कंपनीच्या प्रभावाचा उदय

मुघल सत्तेच्या दुर्बलतेचा फायदा घेऊन कंपनीने प्रथम व्यापारी सवलती व नंतर राजकीय सत्ता मिळवली. १७१७ मध्ये फरुखसियरने काढलेल्या फर्मानामुळे कंपनीला वार्षिक ३,००० रुपयांच्या बदल्यात बंगालमध्ये जकातमुक्त व्यापार, कलकत्त्याजवळ जमीन भाडेपट्ट्याने घेण्याचा व स्वतःच्या दस्तकाने माल पाठवण्याचा हक्क मिळाला. या फर्मानास कंपनीची 'मॅगना कार्टा' म्हटले जाते. त्यानंतर कंपनीने 'दस्तक' दुरुपयोग करून स्थानिक व्यापाऱ्यांचा व नवाबाचा महसूल बुडवला.

१.२ युरोपीय व्यापारी कंपन्या व इंग्रज-फ्रेंच स्पर्धा

अ) युरोपीय कंपन्यांचे आगमन

राष्ट्र	वर्ष	महत्वाचे
पोर्तुगीज	१४९८	वास्को द गामा कालिकत येथे; अल्बुर्कने गोवा घेतला (१५१०)
डच	१६०२	डच ईस्ट इंडिया कंपनी; पुलिकत, नागपट्टम; मसाल्यांच्या व्यापारावर भर
इंग्रज	१६००	३१ डिसेंबर १६०० - राणी एलिझाबेथ पहिलीची सनद
डेन	१६१६	सेरामपूर, ट्रांकेबार
फ्रेंच	१६६४	कोलबर्टच्या पुढाकाराने; पाँडिचेरी (१६७४, फ्रांस्वा मार्टिन)

ब) इंग्रजांचे भारतातील पाऊल

- १६१३ : सुरत येथे पहिली वखार; १६१५ मध्ये सर थॉमस रो जहांगीर दरबारात.
- १६३९ : मद्रास (फोर्ट सेंट जॉर्ज).
- १६६८ : मुंबई (इंग्लंडच्या चार्ल्स दुसरा याला पोर्तुगीजांकडून आंदण; पुढे कंपनीला भाड्याने).
- १६९० : जॉब चानॉकने सुतानुटी येथे वसाहत; पुढे कलकत्ता (फोर्ट विल्यम, १७००).
- व्यापाराचे महत्वाचे माल : सुती कापड, रेशीम, मसाले, शोरा (सॉल्टपीटर), नीळ.

क) इंग्रज-फ्रेंच स्पर्धेची कारणे

युरोपातील ऑस्ट्रियन वारसा युद्ध (१७४०-४८) व सप्तवार्षिक युद्ध (१७५६-६३) यांचे पडसाद भारतात उमटले. दोन्ही कंपन्यांना भारतातील व्यापारावर एकाधिकार हवा होता. फ्रेंच सेनानी डुप्ले (१७४२ पासून पाँडिचेरीचा गव्हर्नर) याने भारतीय राजांच्या वारसा कलहांत हस्तक्षेप करून राजकीय प्रभाव वाढवण्याची नीती अवलंबली; ती पुढे इंग्रजांनीही स्वीकारली.

ड) इंग्रजांच्या यशाची कारणे

- इंग्रजांचे सागरी वर्चस्व व आरमाराची ताकद.
- कंपनीचे खासगी, संघटित व भांडवलसंपन्न स्वरूप; तर फ्रेंच कंपनी राजसत्तेवर अवलंबून.
- बंगालची समृद्ध संपत्ती, ज्यामुळे दक्षिणेतील युद्धांचा खर्च भागवता आला.
- कलकत्ता, मद्रास, मुंबई या तीन बळकट केंद्रांचा लाभ.
- क्लाइव्ह, आयर कूट यांसारख्या सेनानींची कामगिरी; फ्रेंचांमध्ये डुप्ले-लाली-बुसी यांच्यातील मतभेद.

१.३ बंगालमध्ये कंपनीच्या सत्तेची स्थापना

अ) बंगालचे महत्त्व

बंगाल हा सुपीक, मुबलक कापड, रेशीम व शोऱ्याचे उत्पादन करणारा भारतातील सर्वात श्रीमंत प्रांत होता. अलिवर्दी खान (१७४०-५६) यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचा नातू सिराज-उद-दौला नवाब झाला (१७५६).

ब) संघर्षाची कारणे

- कंपनीने नवाबाच्या परवानगीशिवाय कलकत्त्याला तटबंदी केली.
- कंपनीच्या नोकरांकडून दस्तकाचा गैरवापर; नवाबाचे उत्पन्न बुडाले.
- नवाबाचा विरोधक कृष्णदास (राजवल्लभाचा मुलगा) याला इंग्रजांनी आश्रय दिला.
- सिराजच्या विरोधात मीर जाफर, जगत शेठ, राय दुर्लभ, अमीनचंद यांचे कारस्थान.

क) 'काळकोठडी' घटना (Black Hole)

जून १७५६ मध्ये सिराजने कलकत्ता जिंकले. २० जून १७५६ च्या रात्री इंग्रज कैद्यांना किल्ल्यातील लहान कोठडीत डांबल्याची कथा हॉलवेलने मांडली; परंतु या घटनेची ऐतिहासिक सत्यता व मृतांची संख्या याबाबत इतिहासकारांत मतभेद आहेत. या घटनेचे निमित्त करून मद्रासहून रॉबर्ट क्लाइव्ह व अँडमिरल वॉटसन यांना पाठवण्यात आले.

ड) प्लासीची लढाई (२३ जून १७५७)

- क्लाइव्हने कट रचून मीर जाफरला नवाबपदाचे आमिष दाखवले; मीर जाफर व राय दुर्लभ युद्धात तटस्थ राहिले.
- सिराजचा पराभव व वध; मीर जाफर नवाब.
- कंपनीला २४ परगण्यांचे जमीनदारी हक्क व प्रचंड खंडणी मिळाली.
- महत्त्व : भारतातील राजकीय सत्तेच्या पायाभरणीचा क्षण; ही लढाई सैनिकी दृष्टीने किरकोळ पण राजकीय दृष्टीने निर्णायक.

१.४ कर्नाटक युद्धे : कारणे व महत्त्व

अ) पार्श्वभूमी

कर्नाटक (कोरोमंडल किनारपट्टी) हे हैदराबादच्या निझामाच्या अखत्यारीतील प्रांत होते आणि अर्काट हे त्याचे मुख्य ठिकाण. इंग्रज व फ्रेंच यांच्यातील स्पर्धा येथे तीन युद्धांत प्रकट झाली.

ब) तीन कर्नाटक युद्धे

युद्ध	कालखंड	मुख्य घटना / तह
पहिले	१७४६-१७४८	सेंट थोमची लढाई (१७४६, अडयार नदी) - फ्रेंच विजय; ऐक्स-ला-शापेलचा तह (१७४८).
दुसरे	१७४९-१७५४	हैदराबाद व कर्नाटकातील वारसा कलह; चंदासाहेब व फ्रेंच विरुद्ध मुहम्मद अली व इंग्रज; कलाइव्हचा अर्काट वेढा (१७५१); पाँडिचेरीचा तह (१७५४); डुप्ले परत बोलावला.
तिसरे	१७५८-१७६३	काउंट डी लाली; वांदिवाशची लढाई (२२ जानेवारी १७६०, आयर कूट); पाँडिचेरी इंग्रजांच्या ताब्यात (१७६१); पॅरिसचा तह (१७६३).

क) कर्नाटक युद्धांचे महत्त्व

- फ्रेंच सत्तेची भारतातील आशा संपली; पाँडिचेरी व इतर ठाणी केवळ व्यापारी केंद्रे उरली.
- इंग्रज हे भारतातील प्रमुख युरोपीय सत्ता ठरले.
- भारतीय राजांच्या दुर्बलतेचे व वारसा कलहांचे राजकीय लाभ दाखवून दिले.
- युरोपीय शस्त्रसज्ज, प्रशिक्षित सिपाई (शिपाई सैन्य) कल्पनेचा प्रारंभ.
- दक्षिणेत इंग्रजांचा मद्रास केंद्रित प्रभाव; पुढे म्हैसूरशी संघर्षाची पार्श्वभूमी.

लक्षात ठेवा

वांदिवाश (१७६०) - तिसरे कर्नाटक युद्ध - आयर कूट विरुद्ध लाली; पाँडिचेरीचा तह (१७५४) - दुसरे कर्नाटक युद्ध; ऐक्स-ला-शापेल (१७४८) - पहिले. हे तीन पर्याय अनेकदा प्रश्नांत एकत्र विचारले जातात.

घटक २ : ब्रिटिश सत्तेचा पाया (१७५७-१७७३)

२.१ प्लासीची लढाई व बक्सारची लढाई

अ) प्लासीनंतरची परिस्थिती

प्लासीनंतर मीर जाफर नवाब झाला, परंतु कंपनीच्या मागण्या पूर्ण करणे त्याला अशक्य ठरले. कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनी भेटवस्तू व लाच यांच्या रूपाने प्रचंड संपत्ती मिळवली. क्लाइव्हने स्वतः सुमारे २ लाख ३४ हजार पौंड व पुढे २४ परगण्यांची जहागीर मिळवली. १७६० मध्ये कंपनीने मीर जाफरला हटवून त्याचा जावई मीर कासिम याला नवाब केले.

ब) मीर कासिम

- कर्तबगार व स्वाभिमानी नवाब; राजधानी मुर्शिदाबादहून मुंगेरला नेली.
- सैन्याची पुनर्रचना, महसूल वाढवला व कंपनीच्या नोकरांच्या खासगी व्यापारावर आळा घातला.
- दस्तकाचा गैरवापर थांबवण्यासाठी भारतीय व्यापाऱ्यांसाठीही अंतर्गत जकात रद्द केली; यामुळे इंग्रजांशी संघर्ष अटळ झाला.
- १७६३ मध्ये पाटणा येथे संघर्ष; गिरिया, उधवानाला येथे मीर कासिमचा पराभव.

क) बक्सारची लढाई (२२ ऑक्टोबर १७६४)

मीर कासिमने अवधचा नवाब शुजाउद्दौला व मुघल बादशाह शाह आलम दुसरा यांच्याशी युती केली. बिहारमधील बक्सार येथे मेजर हेक्टर मुनरो यांच्या नेतृत्वाखालील इंग्रज सैन्याने या संयुक्त सैन्याचा निर्णायक पराभव केला. बादशाह इंग्रजांना शरण आला; शुजाउद्दौला पळाला.

मुद्दा	प्लासी (१७५७)	बक्सार (१७६४)
सेनानी	रॉबर्ट क्लाइव्ह	हेक्टर मुनरो
विरुद्ध पक्ष	सिराज-उद-दौला	मीर कासिम + शुजाउद्दौला + शाह आलम दुसरा
स्वरूप	कटकारस्थानाने लहान चकमक	जिंकलेली; खरी निर्णायक सैनिकी लढाई

मुद्दा	प्लासी (१७५७)	बक्सार (१७६४)
परिणाम	बंगालवर राजकीय प्रभाव	अवध व बादशाहावर इंग्रजांचे वर्चस्व; दिवाणी हक्क
महत्त्व	पायाभरणी	सत्तेचे दृढीकरण - खरे साम्राज्य सुरू

२.२ बंगाल, बिहार व ओरिसाच्या दिवाणीचे अधिकार

अ) अलाहाबादचे तह (१७६५)

१७६५ मध्ये क्लाइव्ह दुसऱ्यांदा बंगालचा गव्हर्नर म्हणून परत आला. त्याने बक्सारच्या विजयाचे राजकीय फळ मिळवण्यासाठी अलाहाबाद येथे दोन करार केले.

- अवधचा नवाब शुजाउद्दौला याच्याशी करार : अलाहाबाद व कोरा हे जिल्हे बादशाहाला; ५० लाख रुपये नुकसानभरपाई; बनारस व गाझीपूरवर चेतसिंगचा अधिकार कायम; अवध इंग्रजांचे मित्र-राज्य (बफर राज्य) राहिले.
- मुघल बादशाह शाह आलम दुसरा याच्याशी करार : १२ ऑगस्ट १७६५ रोजी बादशाहाने बंगाल, बिहार व ओरिसाची दिवाणी (महसूल गोळा करण्याचा व दिवाणी न्यायाचा हक्क) कंपनीला दिली. त्याबदल्यात कंपनीने बादशाहाला वार्षिक २६ लाख रुपये व अलाहाबाद-कोरा देण्याचे मान्य केले.
- बंगालच्या नवाबाला (नजमुद्दौला) निजामत (पोलीस व फौजदारी न्याय) कायम ठेवून वार्षिक ५३ लाख रुपये निवृत्तिवेतन.

ब) दिवाणीचे महत्त्व

- कायदेशीरदृष्ट्या कंपनी बादशाहाची नोकर बनली, पण प्रत्यक्षात बंगालच्या महसूलाची मालक झाली.
- बंगालच्या संपत्तीमुळे कंपनीला सैन्य व इतर प्रांतांत युद्धांसाठी स्वतंत्र निधी मिळाला.
- बादशाहाच्या कायदेशीर संमतीमुळे कंपनीच्या सत्तेला वैधता मिळाली.
- कंपनीला जबाबदारीशिवाय सत्ता मिळाली, त्यामुळे शोषण वाढले.

परीक्षा टीप

१७६५ ची दिवाणी ही कंपनीच्या इतिहासातील सर्वात महत्त्वाची घटना समजली जाते. 'कंपनी व्यापाऱ्यांपासून राज्यकर्ती बनली' हे वाक्य याच घटनेसाठी वापरले जाते.

२.३ बंगालमधील दुहेरी शासन (१७६५-१७७२)

अ) स्वरूप

क्लाइव्हने सुरू केलेल्या या व्यवस्थेनुसार बंगालमध्ये दोन सत्ता कार्यरत होत्या. दिवाणी (महसूल) अधिकार कंपनीकडे होता, तर निजामत (कायदा व सुव्यवस्था, फौजदारी न्याय) अधिकार नवाबाकडे होता. मात्र कंपनीने महसूल गोळा करण्यासाठी प्रत्यक्ष माणसे नेमली नाहीत; भारतीय नायब दिवाणांमार्फत हे काम केले.

प्रांत	नायब दिवाण / नायब सुभेदार
बंगाल	मुहम्मद रझा खान
बिहार	राजा शितब राय
ओरिसा	राजा दुर्लभराम (राय दुर्लभ)

ब) दुहेरी शासनाचे दोष

- जबाबदारीशिवाय सत्ता : कंपनीकडे अधिकार पण जबाबदारी नाही; नवाबाकडे जबाबदारी पण साधने नाहीत.
- महसुलाची अतिरिक्त वसुली; शेतकऱ्यांचे शोषण; जमीन महसूल लिलावाने देण्याची पद्धत.
- न्यायव्यवस्थेत अराजक, भ्रष्टाचार व खासगी व्यापाराचा गैरवापर.
- कृषी व हस्तोद्योगांचा ज्हास; विणकर व कारागीर कंगाल.
- १७७० चा भीषण दुष्काळ (छियातरचा मन्वंतर) - बंगालची सुमारे एक तृतीयांश लोकसंख्या मृत्युमुखी असा अंदाज.

क) दुहेरी शासनाचा अंत

१७७२ मध्ये वॉरन हेस्टिंग्जने दुहेरी शासन रद्द केले. कंपनीने दिवाणीचे सर्व कार्य स्वतः हाती घेतले; नवाबाचे निवृत्तिवेतन ५३ लाखांवरून ३२ लाखांवर आणले आणि दोन्ही नायब (रझा खान व शितब राय) यांवर खटले भरले.

२.४ कंपनी शासनाचे सुरुवातीचे प्रशासकीय व आर्थिक परिणाम

अ) प्रशासकीय परिणाम

- १७६५-७२ दरम्यान सामान्य प्रशासकीय अराजक; कंपनी अधिकारी व नवाब दोघांत सत्ता वाटली गेली.
- कंपनीच्या नोकरांचा भ्रष्टाचार : भेटवस्तू, खासगी व्यापार, लाचखोरी; क्लाइव्ह आणि वेरेलस्ट यांनी याला आळा घालण्याचे प्रयत्न केले परंतु फारसे यश आले नाही.
- क्लाइव्हने १७६५ मध्ये 'सोसायटी ऑफ ट्रेड' स्थापून मीठ, सुपारी व तंबाखूचा व्यापार नियंत्रणात आणला.
- वारसा नवाब नाममात्र उरले; नवाबाची सत्ता कंपनीच्या हाती गेली.
- कंपनीच्या मनमानी कारभारामुळे ब्रिटिश संसदेत चौकशी; १७७३ चा रेग्युलेटिंग ॲक्ट याच परिस्थितीचा परिणाम.

ब) आर्थिक परिणाम

- संपत्तीचे निष्कासन (Drain) : प्लासीनंतर बंगालचा पैसा इंग्लंडला जाऊ लागला; कंपनीने बंगालच्या महसुलातून भारतीय माल विकत घेऊन निर्यात केला ('गुंतवणूक' - Investment).
- चांदी-सोन्याची आयात थांबली; व्यापारतोल भारताच्या विरोधात गेला.
- कापड कारागिरांवर सक्ती व कमी दरात माल खरेदी; ढाक्याच्या मलमल उद्योगाला फटका.
- शेतकऱ्यांवरील करांचा भार; महसूल लिलाव पद्धतीमुळे जमीनदार व सावकार यांना प्रोत्साहन.
- दुष्काळ, उपासमार व लोकसंख्येत घट; ग्रामीण अर्थव्यवस्था उद्ध्वस्त.

इतिहासकारांचे मत

अनेक इतिहासकारांनी १७५७ नंतरच्या काळाला 'लुटीचा काळ' म्हटले आहे; तर काही इतिहासकारांनी याला भांडवलशाही व्यापाराचा प्रारंभ मानले. परीक्षेत दोन्ही बाजूंचा उल्लेख करून आपले मत मांडावे.

घटक ३ : ब्रिटिश सत्तेचा विस्तार व बळकटीकरण (१७७३-१८१८)

३.१ १७७३ चा रेग्युलेटिंग ॲक्ट

अ) पार्श्वभूमी

कंपनीच्या नोकरांचा भ्रष्टाचार, बंगालचा दुष्काळ, कंपनीचे आर्थिक संकट (ब्रिटिश सरकारकडून १४ लाख पोंडांचे कर्ज घ्यावे लागले) आणि ब्रिटिश संसदेची वाढती चिंता यामुळे लॉर्ड नॉर्थ सरकारने १७७३ मध्ये हा कायदा केला. कंपनीच्या कारभारावर संसदीय नियंत्रणाचा हा पहिला प्रयत्न होता.

ब) प्रमुख तरतुदी

- बंगालचा गव्हर्नर हा 'गव्हर्नर-जनरल ऑफ फोर्ट विल्यम' बनला; त्याला चार सदस्यांची कार्यकारी परिषद (क्लॅव्हरिंग, मॉन्सन, बारवेल, फिलिप फ्रान्सिस) दिली; निर्णय बहुमताने.
- मुंबई व मद्रासचे गव्हर्नर युद्ध व शांततेच्या बाबतीत बंगालच्या गव्हर्नर-जनरलच्या नियंत्रणाखाली आले.
- १७७४ मध्ये कलकत्त्यात सर्वोच्च न्यायालय (Supreme Court) स्थापन; सरन्यायाधीश सर एलिजा इम्पे.
- कंपनीच्या नोकरांना खासगी व्यापार, भेटवस्तू व लाच घेण्यास मनाई.
- संचालक मंडळाचा कालावधी चार वर्षे; भागधारकांसाठी मतदानाची अट वाढवली.
- कंपनीने महसूल, लष्करी व नागरी कारभाराची माहिती ब्रिटिश सरकारला देण्याचे बंधन.

क) दोष

- गव्हर्नर-जनरलला परिषदेवर वर्चस्व नाही; बहुमताने त्याचे निर्णय उलटवले जात (हेस्टिंग्स-फ्रान्सिस संघर्ष).
- सर्वोच्च न्यायालय व परिषद यांच्या अधिकारक्षेत्रात स्पष्टता नाही; नंदकुमार खटला (१७७५) वादग्रस्त.
- मुंबई व मद्रास प्रेसिडेन्सीवर प्रभावी नियंत्रण नाही.

- ब्रिटिश सरकारचे नियंत्रण अपुरे.

पुढील कायदा

या दोषांच्या निराकरणासाठी १७८४ चा पिटचा इंडिया ॲक्ट आणला गेला. त्याने 'बोर्ड ऑफ कंट्रोल' (राजकीय बाबी) व 'कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स' (व्यापारी बाबी) अशी दुहेरी व्यवस्था केली. १७८६ च्या पूरक कायद्याने गव्हर्नर-जनरलला परिषदेचे निर्णय नाकारण्याचा अधिकार दिला.

३.२ गव्हर्नर-जनरल : वॉरन हेस्टिंग्स व लॉर्ड कॉर्नवॉलिस

अ) वॉरन हेस्टिंग्स (१७७२-१७८५)

- १७७२ : बंगालचा गव्हर्नर; दुहेरी शासन रद्द; खजिना मुर्शिदाबादहून कलकत्त्याला; पाच वर्षांची महसूल व्यवस्था (नंतर वार्षिक).
- प्रत्येक जिल्ह्यात दिवाणी व फौजदारी अदालती; सदर दिवाणी अदालत व सदर निजामत अदालत कलकत्त्यात.
- १७८१ : कलकत्ता मदरसा; १७८४ : सर विल्यम जोन्स यांचा 'एशियाटिक सोसायटी ऑफ बंगाल'; भगवद्गीतेचे इंग्रजी भाषांतर (विल्किन्स).
- पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध (१७७५-८२) व दुसरे इंग्रज-म्हैसूर युद्ध (१७८०-८४) - सालबाईचा तह (१७८२), मंगळूरचा तह (१७८४).
- रोहिला युद्ध (१७७४); चेतसिंग प्रकरण (बनारस) व अवधच्या बेगमांचे प्रकरण (१७८१-८२).
- नंदकुमारला फाशी (१७७५) - 'न्यायालयीन हत्या' असा आरोप.
- १७८५ मध्ये इंग्लंडला परतल्यावर बर्क यांच्यामार्फत महाभियोग; १७८८-९५ च्या खटल्यात निर्दोष मुक्तता.

ब) लॉर्ड कॉर्नवॉलिस (१७८६-१७९३)

- सेवेचे सुसूत्रीकरण : कंपनीच्या नोकरांना भरघोस पगार; खासगी व्यापारास पूर्ण बंदी; भ्रष्टाचारावर आळा; वरिष्ठ पदांसाठी इंग्रजांनाच संधी.
- १७९३ : कॉर्नवॉलिस कोड - महसूल व न्याय यांचे विभाजन; कलेक्टरांचे अधिकार फक्त महसूलापुरते; दिवाणी न्यायाचे अधिकार जिल्हा न्यायाधीशांकडे.
- पोलीस सुधारणा : जिल्ह्याचे 'ठाणे' विभाग व त्यावर दारोगा; जिल्हा दंडाधिकारी.
- कायमधारा पद्धत (१७९३) - बंगाल, बिहार, ओरिसा.
- तिसरे इंग्रज-म्हैसूर युद्ध (१७९०-९२) - श्रीरंगपट्टणमचा तह (१७९२).
- 'कायद्याचे राज्य' व सर्वांना समान कायद्याचे तत्व; कंपनीचे नोकरही न्यायालयांच्या कक्षेत.

क) इतर महत्वाचे गव्हर्नर-जनरल (संक्षिप्त)

नाव	कालखंड	महत्वाचे
सर जॉन शोअर	१७९३-९८	अहस्तक्षेप धोरण (Non-intervention); खर्डी लढाई (१७९५)
लॉर्ड वेलस्ली	१७९८-१८०५	सहाय्यक तैनाती फौज; चौथे म्हैसूर युद्ध; दुसरे मराठा युद्ध
मार्क्विस् ऑफ हेस्टिंग्स	१८१३-२३	तिसरे मराठा युद्ध; पेंढारी दमन; नेपाळ युद्ध (सुगौलीचा तह १८१६)
लॉर्ड विल्यम बेंटिंक	१८२८-३५	सती बंदी (१८२९); ठगांचे निर्मूलन; इंग्रजी शिक्षण (१८३५); महालवारी
लॉर्ड डलहौसी	१८४८-५६	खालसा धोरण; दुसरे शीख युद्ध; रेल्वे (१८५३), तार, टपाल (१८५४); अवध खालसा (१८५६)

३.३ सहाय्यक तैनाती पद्धत (Subsidiary Alliance System)

अ) उगम व स्वरूप

या पद्धतीची कल्पना सर्वप्रथम फ्रेंच गव्हर्नर डुप्ले याने मांडली, पण तिला पद्धतशीर साम्राज्यवादी स्वरूप लॉर्ड वेलस्लीने (१७९८-१८०५) दिले. भारतीय संस्थानांना कंपनीच्या संरक्षणाखाली आणून त्यांच्या परराष्ट्र नीतीवर नियंत्रण मिळवणे हा या पद्धतीचा मुख्य हेतू होता.

ब) अटी

- संस्थानात कंपनीचे कायमस्वरूपी सैन्य ठेवणे व त्याचा खर्च संस्थानाने (रोख रक्कम किंवा प्रदेश देऊन) उचलणे.
- संस्थानाने इंग्रज रेसिडेंट आपल्या दरबारात ठेवणे.
- कंपनीच्या संमतीशिवाय इतर कोणत्याही राजाशी युद्ध, तह किंवा चर्चा न करणे.
- फ्रेंच व इतर युरोपीय लोकांना सेवेत न ठेवणे.
- कंपनीकडून संस्थानाचे बाह्य शत्रूंपासून संरक्षण; अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करण्याचे आश्वासन (प्रत्यक्षात पाळले नाही).

क) सहाय्यक तैनाती स्वीकारणारी संस्थाने

संस्थान	वर्ष
हैदराबादचा निझाम	१७९८ (पुढे १८००)
म्हैसूर (वडियार)	१७९९
तंजावर	१७९९
अवधचा नवाब	१८०१
पेशवा (वसईचा तह)	३१ डिसेंबर १८०२
भोसले (देवगावचा तह)	१८०३
शिंदे (सुर्जी-अर्जुनगावचा तह)	१८०३
जोधपूर, जयपूर, मच्छेरी, बुंदी इ.	१८१८ पर्यंत

ड) परिणाम

- इंग्रजांना अल्प खर्चात मोठे स्थायी सैन्य मिळाले.
- संस्थाने अंतर्गत व बाह्य दोन्ही बाबतीत दुर्बल व परावलंबी बनली; सैन्य बरखास्त झाल्याने बेरोजगारी वाढली.
- फ्रेंच प्रभावाचा भारतातून पूर्ण अंत.
- भारतीय राजांच्या एकजूटीची शक्यता संपली.
- पुढील काळात अनेक संस्थाने खालसा करण्याचे साधन बनले.

३.४ इंग्रज-म्हैसूर व इंग्रज-मराठा युद्धे

अ) इंग्रज-म्हैसूर युद्धे

म्हैसूरचे वडियार राजघराणे दुर्बल झाल्यावर हैदर अली (१७६१ पासून) सत्तेवर आला. हैदर व त्याचा मुलगा टिपू सुलतान यांनी फ्रेंच मदतीने सैन्य आधुनिक केले. इंग्रजांच्या दृष्टीने म्हैसूर हा दक्षिणेतील सर्वात मोठा धोका होता.

युद्ध	कालखंड	मुख्य घटना / तह
पहिले	१७६७-१७६९	हैदर अलीची मद्रासच्या भिंतीपर्यंत धडक; मद्रासचा तह (१७६९) - परस्परांचे प्रदेश परत.
दुसरे	१७८०-१७८४	निझाम व मराठ्यांशी हैदरची युती; हैदर अलीचा मृत्यू (१७८२); टिपूने लढा चालू ठेवला; मंगळूरचा तह (१७८४).
तिसरे	१७९०-१७९२	कॉर्नवॉलिस सेनापती; निझाम व मराठ्यांची इंग्रजांना मदत; श्रीरंगपट्टणमचा तह (१७९२) - टिपूचा निम्मा प्रदेश गेला, ३ कोटी ३० लाख रुपये नुकसानभरपाई, दोन मुलगे ओलीस.
चौथे	१७९९	वेलस्ली; टिपूचा सहाय्यक तैनाती नाकारणे; ४ मे १७९९ रोजी श्रीरंगपट्टण पडले; टिपू मारला गेला; वडियार घराण्यातील कृष्णराज तिसरा गादीवर.

टिपू सुलतानची वैशिष्ट्ये : आधुनिक सैन्य, रॉकेट तंत्रज्ञान, स्वतःचे आरमार, फ्रेंच क्रांतीच्या 'जेकोबिन क्लब'शी संपर्क, श्रीरंगपट्टणमध्ये 'स्वातंत्र्यवृक्ष' लावल्याचे सांगितले जाते, प्रशासनात सुधारणा, रेशीम उद्योग व व्यापारी महामंडळ. तो इंग्रजविरोधी कट्टर योद्धा म्हणून ओळखला जातो.

ब) इंग्रज-मराठा युद्धे

युद्ध	कालखंड	मुख्य घटना / तह
पहिले	१७७५-१७८२	रघुनाथरावाचे पेशवेपदाचे दावे; सुरतचा तह (१७७५); पुरंदरचा तह (१७७६); वडगावची लढाई (१७७९) - मराठ्यांचा विजय (महादजी शिंदे, नाना फडणवीस); सालबाईचा तह (१७८२) - वीस वर्षांची शांतता.

युद्ध	कालखंड	मुख्य घटना / तह
दुसरे	१८०३-१८०५	वसईचा तह (३१ डिसेंबर १८०२) - बाजीराव दुसरा सहाय्यक तैनातीत; असाई, अरगाव, लासवारी लढाया; देवगावचा तह (भोसले), सुर्जी-अर्जुनगावचा तह (शिंदे), राजपूरघाटचा तह (होळकर, १८०५).
तिसरे	१८१७-१८१८	पेंढारी दमन; पुण्याचा तह (१८१७); खडकी, सीताबर्डी (नागपूर), महिदपूर लढाया; १ जानेवारी १८१८ कोरेगाव-भीमा; अष्टीची लढाई; बाजीराव दुसऱ्याचे शरण; पेशवाई समाप्त.

क) मराठा पराभवाची कारणे

- मराठा सरदारांतील आपापसातील वैर व एकजूटीचा अभाव (शिंदे, होळकर, भोसले, गायकवाड, पेशवे).
- पेशवाईतील राजकीय अस्थिरता, दुर्बल नेतृत्व; महादजी शिंदे, नाना फडणवीस यांच्यानंतर कुशल नेतृत्वाची कमतरता.
- इंग्रजांची उत्कृष्ट कूटनीती, सुसज्ज सैन्य व आर्थिक सामर्थ्य.
- मराठ्यांचे जुनाट लष्करी तंत्र; सहाय्यक तैनाती फौजेला भुरळ.

ड) १८१८ नंतरची व्यवस्था

बाजीराव दुसऱ्याला कानपूरजवळील बिठूर येथे ८ लाखांची पेन्शन देऊन पाठवण्यात आले. पेशव्यांचा बहुतांश प्रदेश मुंबई प्रांतात विलीन केला गेला; माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन पहिला गव्हर्नर (कमिशनर → गव्हर्नर १८१९). सातारा येथे छत्रपती प्रतापसिंह यांना गादी दिली गेली; पुढे १८४८ मध्ये सातारा खालसा झाले.

इ) इंग्रज-शीख युद्धे (पूरक माहिती)

- रणजितसिंह (१७८०-१८३९) - अमृतसरचा तह (१८०९) - सतलजपर्यंत इंग्रजी प्रभाव; रणजितसिंहाच्या मृत्यूनंतर यादवी.
- पहिले शीख युद्ध (१८४५-४६) : मुदकी, फिरोजशहर, अलिवाल, सोबराओन; लाहोरचा तह (मार्च १८४६) - जालंधर दोआब इंग्रजांकडे, भैरोवालचा तह (डिसेंबर १८४६) - रेसिडेंट.

- दुसरे शीख युद्ध (१८४८-४९) : चिलियानवाला, गुजरात; डलहौसीने २९ मार्च १८४९ रोजी पंजाब खालसा; दलीपसिंह यांना इंग्लंडला पाठवले; कोहिनूर हिरा इंग्लंडला.

घटक ४ : प्रशासन व आर्थिक धोरणे (१८१८-१८५६)

४.१ केंद्रीय, प्रांतीय व जिल्हा प्रशासन

अ) चार्टर कायदे

कायदा	प्रमुख तरतुदी
१८१३ चा चार्टर कायदा	कंपनीची भारतातील व्यापारावरील मक्तेदारी संपली (चहा व चीन व्यापार वगळता); शिक्षणासाठी वार्षिक १ लाख रुपयांची तरतूद; ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना परवानगी.
१८३३ चा चार्टर कायदा	गव्हर्नर-जनरल ऑफ बंगाल हे पद 'गव्हर्नर-जनरल ऑफ इंडिया' झाले; कायदेमंत्री (लॉ मॅंबर) पद - मेकॉले; कंपनीची व्यापारी भूमिका संपली; नोकरीत जात-धर्मामुळे भेदभाव नाही हे तत्त्व.
१८५३ चा चार्टर कायदा	नागरी सेवेत खुल्या स्पर्धा परीक्षेचे तत्त्व; मेकॉले समिती (१८५४); कायदा परिषदेचा विस्तार; संचालकांच्या नेमणुकांचा संकोच.

ब) केंद्रीय प्रशासन

सर्वोच्च अधिकारी गव्हर्नर-जनरल हा असून त्याला कार्यकारी परिषद सहाय्य करी. कायदे बनवण्यासाठी १८३३ नंतर कायदा परिषद (Legislative Council) कार्यरत. सचिवालयाची विभागणी (परराष्ट्र, गृह, महसूल, सैन्य) व अंतिम नियंत्रण ब्रिटिश संसद व बोर्ड ऑफ कंट्रोलकडे होते.

क) प्रांतीय प्रशासन

- तीन प्रेसिडेन्सी : बंगाल, मद्रास, मुंबई; प्रत्येकावर गव्हर्नर व परिषद.
- १८३३ पूर्वी मद्रास-मुंबईला कायदे करण्याचा अधिकार; १८३३ नंतर केंद्रीकरण.
- १८३४-३५ : उत्तर-पश्चिम प्रांतांची रचना; पुढे पंजाब, अवध इत्यादी प्रांत 'नॉन-रेग्युलेशन' पद्धतीने (लष्करी-नागरी अधिकारी).

ड) जिल्हा प्रशासन व सेवा

- कलेक्टर : जिल्ह्याचा प्रमुख; महसूल गोळा करणे, कायदा व सुव्यवस्था. पुढे कलेक्टर-मॅजिस्ट्रेट एकत्र.

- नागरी सेवा (ICS) : कॉर्नवॉलिसने पाया घातला; वेलस्लीने फोर्ट विल्यम कॉलेज (१८००); १८५३ नंतर परीक्षा; भारतीयांना उच्च पदे नाहीत.
- लष्कर : मुख्यतः भारतीय शिपाई, अधिकारी इंग्रज; तीन प्रेसिडेन्सी सैन्ये.
- पोलीस : कॉर्नवॉलिसने ठाणे पद्धती; १८६१ पर्यंत नेपियरची सिंध पोलीस पद्धती आदर्श.
- गावपातळीवर पाटील, कुलकर्णी, तलाठी यांच्या पारंपरिक व्यवस्थेचा वापर.

४.२ न्यायिक सुधारणा व जमीन महसूल पद्धती

अ) न्यायव्यवस्था

गव्हर्नर-जनरल	सुधारणा
वॉरन हेस्टिंग्स (१७७२)	जिल्हा दिवाणी व फौजदारी अदालती; सदर दिवाणी व सदर निजामत अदालत; हिंदूसाठी हिंदू कायदे व मुस्लिमांसाठी मुस्लिम कायदा.
कॉर्नवॉलिस (१७९३)	कॉर्नवॉलिस कोड : महसूल व न्याय वेगळे; जिल्हा न्यायालये, प्रांतीय अपील न्यायालये, सदर अदालती; कायद्यासमोर समानता; कलेक्टरकडे केवळ महसूल अधिकार.
वेलस्ली	मद्रासमध्ये न्यायाची व्यवस्था; सर्वोच्च न्यायालये मुंबई-मद्रासमध्ये.
बेंटिंक (१८२८-३५)	प्रांतीय अपील न्यायालये रद्द; भारतीयांना मुन्सिफ व सदर अमीन म्हणून पदे; न्यायालयांची भाषा फारसीऐवजी स्थानिक भाषा/इंग्रजी (१८३७).
१८३३ चा कायदा	पहिले विधी आयोग (मेकॉले अध्यक्ष) - भारतीय दंड संहिता (IPC) चा मसुदा १८३७; प्रत्यक्ष लागू १८६०.

तोटे : न्याय महाग, वेळखाऊ व गुंतागुंतीचा; वकील, स्टॅम्प, कोर्ट फी यांमुळे गरिबांना दुर्लभ; सावकार-जमीनदारांना फायदा. फायदे : कायद्याच्या राज्याचे तत्व, कायद्यासमोर समानता, कायदेशीर संहितीकरण.

ब) जमीन महसूल धोरणाची पार्श्वभूमी

जमीन महसूल हे कंपनीच्या उत्पन्नाचे सर्वात मोठे साधन होते. १७६५ नंतर विविध प्रयोग झाले : लिलाव पद्धत, पंचवार्षिक (१७७२), वार्षिक, एकवार्षिक व शेवटी कायमधारा. या पद्धतींमुळे शेतकरी, जमीनदार व सरकार यांचे संबंध बदलले.

४.३ कायमधारा, रयतवारी व महालवारी पद्धती

अ) कायमधारा पद्धत (Permanent Settlement - १७९३)

- लागू करणारा : लॉर्ड कॉर्नवॉलिस (जॉन शोअर यांच्या मदतीने); बंगाल, बिहार, ओरिसा; पुढे बनारस, उत्तर मद्रास भाग (सुमारे १९% क्षेत्र).
- जमीनदारांना जमिनीचे मालक म्हणून मान्यता; महसूल कायमचा निश्चित (१७९३ च्या आधारे - सुमारे १०/११ सरकारला व १/११ जमीनदाराला).
- सूर्यास्त कायदा : ठरलेल्या दिवशी सूर्यास्तापर्यंत महसूल न भरल्यास जमीन लिलावात.
- शेतकरी (रयत) कुळे झाले; वाढीव खंड व बेदखलीचा धोका.

फायदे	तोटे
सरकारला निश्चित व स्थिर उत्पन्न	शेतकऱ्यांचे शोषण; जमीनदार अनुपस्थित व परजीवी
जमीनदार वर्गाची इंग्रजांशी निष्ठा	भविष्यातील महसूलवाढीचा लाभ सरकारला नाही
जमिनीत गुंतवणुकीची शक्यता	सावकारांचा व कर्जाचा वाढता प्रभाव; सूर्यास्त कायद्यामुळे जमिनी लिलावात
प्रशासनाचा खर्च कमी	शेतीच्या विकासाकडे दुर्लक्ष; बंगाल दुष्काळप्रवण

ब) रयतवारी पद्धत (Ryotwari)

- प्रणेते : कॅप्टन अलेक्झांडर रीड व थॉमस मनरो; प्रथम बारामहाल (१७९२); मद्रासमध्ये मनरोने १८२० च्या सुमारास पूर्ण स्वरूपात लागू केले; मुंबईत १८१८ नंतर एल्फिन्स्टन, पुढे प्रिंगल सर्वेक्षण (१८२७) व विंगेट-गोल्डस्मिड पुनर्मोजणी (१८३५).
- सरकार व प्रत्यक्ष शेतकरी (रयत) यांच्यात थेट करार; शेतकरी जमिनीचा मालक/ भोगवटादार.
- महसूल जमिनीच्या सुपीकतेनुसार; ३० वर्षांनी पुनर्मूल्यांकन; सुरुवातीला उत्पन्नाच्या सुमारे ४५-५५% इतका दर.

- क्षेत्र : मद्रास, मुंबई, आसाम आदी (भारताचे सुमारे ५१%).
- दोष : जास्त दर; शेतकरी कर्जबाजारी; सावकारांचा उदय; महसूल अधिकाऱ्यांचा जाच.

क) महालवारी पद्धत (Mahalwari)

- कल्पना : होल्ट मॅकेन्झी (१८२२ चे नियमन ७); बँटिंकच्या काळात रॉबर्ट मर्टिन्स बर्ड यांच्या प्रयत्नाने १८३३ चा कायदा; उत्तर-पश्चिम प्रांत (उत्तर प्रदेश), पंजाब, मध्य भारताचा काही भाग (सुमारे ३०%).
- 'महाल' म्हणजे गाव किंवा गावांचा समूह; महसूल गावाने सामूहिक जबाबदारीने भरायचा; 'लंबरदार' (प्रमुख) वसुली करी.
- महसूल ठराविक काळाने (२०-३० वर्षे) पुनर्मूल्यांकित; सुरुवातीस (१८२२) सुमारे ८३% भाडे-उत्पन्न, १८३३ नंतर सुमारे ६६%.
- दोष : लहान शेतकऱ्यांचा नाश; सामूहिक जबाबदारीमुळे ताण; जमिनीच्या सर्वेक्षणाचे खर्चिक काम.

मुद्दा	कायमधारा	रयतवारी	महालवारी
वर्ष	१७९३	१७९२-१८२०	१८२२-१८३३
प्रणेता	कॉर्नवॉलिस	रीड, मनरो	होल्ट मॅकेन्झी, बर्ड
करार कोणाशी	जमीनदार	प्रत्यक्ष शेतकरी	गाव / महाल
क्षेत्र	बंगाल, बिहार, ओरिसा (१९%)	मद्रास, मुंबई (५१%)	उ.प्र., पंजाब (३०%)
महसूल	कायम निश्चित	३० वर्षांनी बदल	२०-३० वर्षांनी बदल

४.४ आर्थिक परिणाम : संपत्तीचे निष्कासन व शेतीचे व्यापारीकरण

अ) संपत्तीचे निष्कासन (Drain of Wealth)

भारतातील संपत्ती कोणत्याही प्रतिफळाशिवाय इंग्लंडला जाणे यास 'संपत्तीचे निष्कासन' म्हणतात. दादाभाई नौरोजी यांनी 'पॉव्हर्टी अँड अन-ब्रिटिश रूल इन इंडिया' (१९०१) मध्ये ही संकल्पना मांडली; रमेशचंद्र दत्त ('इकॉनॉमिक हिस्ट्री ऑफ इंडिया'), महादेव गोविंद रानडे, गोपाळकृष्ण गोखले यांनी तिचा पुरस्कार केला.

- होम चार्जस : इंडिया ऑफिसचा खर्च, पेन्शन, कर्जाचे व्याज, इंग्लिश अधिकाऱ्यांचे पगार इ.
- कंपनीची 'गुंतवणूक' : भारतीय महसुलातून भारतीय माल खरेदी करून तो निर्यात करणे.
- भारतीय माल निर्यात अधिक; पण आयातीत सोने-चांदी न येणे - व्यापारतोल भारताच्या विरोधात.
- इंग्लिश नोकरांनी मायदेशी पाठवलेली संपत्ती व बचत.
- परिणाम : भांडवलाचा अभाव, उद्योगांचा ऱ्हास, गरिबी व दुष्काळ.

ब) औद्योगिक ऱ्हास (Deindustrialization)

- इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीमुळे यंत्रनिर्मित स्वस्त कापडाची भारतात आयात; भारतीय कापड इंग्लंडमध्ये जड जकातीमुळे महाग.
- १८१३ नंतर मुक्त व्यापार; भारतीय बाजारपेठ इंग्रज मालासाठी खुली.
- ढाका, मुर्शिदाबाद, सुरत, मसुलीपट्टणम येथील कापड, तसेच जहाजबांधणी, धातू उद्योग व कारागिरांचा नाश.
- कारागीर शेतीकडे वळले; शेतीवरील भार वाढला.
- ग्रामोद्योगांचा ऱ्हास; बेरोजगारी; शहरांचे 'ऱ्हासी' स्वरूप (ढाका व सुरतची लोकसंख्या घटली).
- १८३४-३५ मध्ये गव्हर्नर-जनरल बेंटिंकने लिहिले की विणकरांच्या हाडांनी भारताची मैदाने पांढरी झाली आहेत, अशा आशयाचे उद्गार प्रसिद्ध आहेत.

क) शेतीचे व्यापारीकरण

शेतमालाचे उत्पादन गावातील गरजेसाठी न करता बाजारात विक्रीसाठी करणे म्हणजे शेतीचे व्यापारीकरण. इंग्लंडच्या उद्योगांना कच्चा माल पुरवण्यासाठी नीळ, कापूस, जूट, अफू, चहा, ऊस यांसारखी नगदी पिके लादली गेली.

- नीळ (बंगाल-बिहार) : तिनकठिया पद्धत; शेतकऱ्यांचे शोषण; पुढे १८५९-६० चा नीळ उठाव.
- अफू (बिहार-माळवा) : चीनला निर्यात; कंपनीची मक्तेदारी.
- कापूस (महाराष्ट्र, गुजरात) : अमेरिकन गृहयुद्ध (१८६१-६५) नंतर मोठी तेजी व पुढे मंदी.
- जूट, चहा (आसाम), कॉफी (दक्षिण).
- परिणाम : अन्नधान्य उत्पादनात घट, दुष्काळ; शेतकरी सावकारांच्या कर्जात; जमिनी हस्तांतर; बाजाराच्या चढ-उताराची झळ.
- रेल्वे (मुंबई-ठाणे, १६ एप्रिल १८५३), तार, टपाल (१८५४) : कच्चा माल बंदरात नेण्यासाठी उपयुक्त; सैनिकी व आर्थिक नियंत्रणाचे साधन.

१८५७ पूर्वीचे प्रतिकार व सामाजिक-सांस्कृतिक बदल

अ) १८५७ पूर्वीचे उठाव

उठाव	काळ / भाग	स्वरूप
संन्याशी-फकीर उठाव	१७६३-१८००, बंगाल	दुष्काळ व कर; बंकिमचंद्रांच्या 'आनंदमठ'ची पार्श्वभूमी
चौर / पैक / कोल / भिल्ल	बंगाल, ओरिसा, छोटा नागपूर, खानदेश	आदिवासी व शेतकरी; जमीन व महसूलविरोध
वेल्लोर शिपायांचे बंड	१८०६	पोशाख व धार्मिक चिन्हांचे नियम
वेलू थंपी (त्रावणकोर)	१८०९	सहाय्यक तैनातीविरोध
पाझसी राजा (केरळ)	१७९३-१८०५	कोर्टयम राजाचा गनिमी लढा
किट्टूरची राणी चेन्नम्मा	१८२४	खालसा धोरणाविरुद्ध
रामोशी (उमाजी नाईक)	१८२६-३२, पुणे	जमीन-महसूल व पेशवाईनंतरची बेरोजगारी
फराजी चळवळ (हाजी शरीयतुल्ला, दुदू मियां)	१८३०-४०, पूर्व बंगाल	जमीनदारांविरुद्ध शेतकरी
वहाबी चळवळ (सय्यद अहमद बरेलवी)	१८२०-७० च्या दशकापर्यंत	इस्लामी पुनरुज्जीवन व इंग्रजविरोध
संथाळ उठाव	१८५५-५६ (सिंधू, कान्हू)	सावकार, जमीनदार व इंग्रज यांच्याविरुद्ध; 'हूल'

ब) सामाजिक-सांस्कृतिक बदल

- सती बंदी (१८२९ चा नियमन १७, बॅटिंग; राजा राममोहन रॉय यांचा पुढाकार).
- विधवा पुनर्विवाह कायदा - १८५६ (डलहौसी; ईश्वरचंद्र विद्यासागर).
- बालिका हत्या प्रतिबंध; ठगांचे निर्मूलन (१८३०-३५ स्लीमन).

- इंग्रजी शिक्षण : मेकॉले मिनिट (२ फेब्रुवारी १८३५); वुडचा खलिता (१८५४)
- विद्यापीठांची स्थापना सूचना; १८५७ मध्ये कलकत्ता, मुंबई, मद्रास विद्यापीठे.
- छापखाने व वृत्तपत्रे : मेटकाफचा कायदा (१८३५) - मुद्रणस्वातंत्र्य.
- ख्रिस्ती मिशनरी; शाळा व रुग्णालये; धर्मांतर वाद.
- पाश्चात्य विचारांतून नव्या मध्यमवर्गाचा उदय; ब्राह्मो समाज (१८२८) इ.

तुलनात्मक आढावा व कालरेखा

वर्ष	घटना
१६००	इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनीची सनद
१७०७	औरंगजेबाचा मृत्यू
१७१७	फरुखसियरचे फर्मान
१७४६-६३	तीन कर्नाटक युद्धे
१७५७	प्लासीची लढाई (२३ जून)
१७६४	बक्सारची लढाई (२२ ऑक्टोबर)
१७६५	बंगाल-बिहार-ओरिसाची दिवाणी; दुहेरी शासन सुरू
१७७२	दुहेरी शासनाचा अंत (हेस्टिंग्ज)
१७७३	रेग्युलेशन अॅक्ट
१७८४	पिटचा इंडिया अॅक्ट
१७९३	कायमधारा; कॉर्नवॉलिस कोड
१७९९	चौथे म्हैसूर युद्ध; टिपूचा अंत
१८०२	वसईचा तह
१८१८	तिसरे मराठा युद्ध; पेशवाईचा अंत
१८२९	सती बंदी
१८३३	चार्टर कायदा
१८३५	मेकॉले मिनिट
१८४९	पंजाब खालसा
१८५३	रेल्वे; चार्टर कायदा
१८५६	अवध खालसा; विधवा पुनर्विवाह कायदा

खालसा धोरण (Doctrine of Lapse) - डलहौसी

दत्तक वारसाला मान्यता न देता, वारसाशिवाय संस्थान ब्रिटिश साम्राज्यात विलीन करण्याचे धोरण. यानुसार खालसा झालेली संस्थाने : सातारा (१८४८), जैतपूर,

संबलपूर (१८४९), बघाट (१८५०), उदयपूर (१८५२), झाशी (१८५३), नागपूर (१८५४). अवध कुशासनाच्या कारणाने १८५६ मध्ये घेतले. यामुळे असंतोष वाढून १८५७ चा उठाव झाला.

महत्त्वाचे तह व कायदे (एका नजरेत)

तह / कायदा	वर्ष	संबंधित
ऐक्स-ला-शापेल	१७४८	पहिले कर्नाटक युद्ध
पाँडिचेरीचा तह	१७५४	दुसरे कर्नाटक युद्ध
पॅरिसचा तह	१७६३	सप्तवार्षिक युद्धाचा शेवट; फ्रेंचांना केवळ व्यापारी ठाणी
अलाहाबादचे तह	१७६५	शाह आलम दुसरा व शुजाउद्दौला
मद्रासचा तह	१७६९	पहिले म्हैसूर युद्ध
रेग्युलेटिंग ॲक्ट	१७७३	कंपनीवर संसदीय नियंत्रण
सुरत / पुरंदर / वडगाव	१७७५ / १७७६ / १७७९	पहिले मराठा युद्ध
सालबाईचा तह	१७८२	पहिल्या मराठा युद्धाचा शेवट
मंगळूरचा तह	१७८४	दुसरे म्हैसूर युद्ध
पिटचा इंडिया ॲक्ट	१७८४	बोर्ड ऑफ कंट्रोल
श्रीरंगपट्टणमचा तह	१७९२	तिसरे म्हैसूर युद्ध
वसईचा तह	१८०२	बाजीराव दुसरा - सहाय्यक तैनाती
देवगाव / सुर्जी-अर्जुनगाव	१८०३	भोसले / शिंदे
राजपूरघाटचा तह	१८०५	होळकर
अमृतसरचा तह	१८०९	रणजितसिंह - इंग्रज
सुगौलीचा तह	१८१६	नेपाळ
पुण्याचा तह	१८१७	पेशवा - कंपनी
लाहोरचा / भैरोवालचा तह	१८४६	पहिले शीख युद्ध

संभाव्य परीक्षा प्रश्न

दीर्घोत्तरी प्रश्न

- औरंगजेबानंतर मुघल साम्राज्याच्या ज्हासाची कारणे स्पष्ट करा.
- इंग्रज-फ्रेंच संघर्षात इंग्रजांच्या यशाची कारणे स्पष्ट करा.
- प्लासी व बक्सारच्या लढायांची कारणे, घटना व परिणाम लिहा.
- १७६५ ची दिवाणी व दुहेरी शासन पद्धतीचे मूल्यमापन करा.
- १७७३ चा रेग्युलेटिंग ॲक्ट : तरतुदी व दोष स्पष्ट करा.
- वॉरन हेस्टिंग्स व कॉर्नवॉलिस यांच्या सुधारणांचा आढावा घ्या.
- सहाय्यक तैनाती पद्धतीचे स्वरूप व परिणाम स्पष्ट करा.
- इंग्रज-म्हैसूर युद्धांचा आढावा घ्या.
- तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धाची कारणे व परिणाम सांगून पेशवाईच्या अंताची कारणे लिहा.
- कायमधारा, रयतवारी व महालवारी पद्धतींची तुलना करा.
- संपत्तीचे निष्कासन व औद्योगिक ज्हास यांचे मूल्यमापन करा.

टीपा लिहा

- १७१७ चे फर्मान
- काळकोठडी घटना
- अर्काटचा वेढा
- अलाहाबादचा तह
- पिटचा इंडिया ॲक्ट
- सालबाईचा तह
- टिपू सुलतान
- कॉर्नवॉलिस कोड
- खालसा धोरण

- शेतीचे व्यापारीकरण

एका वाक्यात उत्तरे

प्रश्न	उत्तर
औरंगजेबाचा मृत्यू केव्हा?	३ मार्च १७०७
प्लासीची लढाई केव्हा?	२३ जून १७५७
बक्सारची लढाई केव्हा?	२२ ऑक्टोबर १७६४
दिवाणी हक्क कोणी दिला?	शाह आलम दुसरा (१२ ऑगस्ट १७६५)
दुहेरी शासन कोणी सुरू केले?	रॉबर्ट क्लाइव्ह
दुहेरी शासन कोणी रद्द केले?	वॉरन हेस्टिंग्स (१७७२)
कायमधारा कोणी लागू केला?	लॉर्ड कॉर्नवॉलिस (१७९३)
सहाय्यक तैनातीचा जनक?	लॉर्ड वेलस्ली (कल्पना - डुप्ले)
टिपू सुलतान कधी मारला गेला?	४ मे १७९९
पेशवाईचा अंत केव्हा?	१८१८ (बाजीराव दुसरा)
रयतवारीचे प्रणेते?	अलेक्झांडर रीड व थॉमस मनरो
खालसा धोरणाचा प्रणेता?	लॉर्ड डलहौसी

संदर्भ ग्रंथ

- Majumdar, R. C., The History and Culture of the Indian People: British Paramountcy and Indian Renaissance (Vol. IX), Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai, 1970.
- Sarkar, Sumit, Modern India 1885-1947, Macmillan India Ltd., New Delhi, 1989.
- Chandra, Satish, History of Medieval India, Orient Blackswan, Hyderabad, 2007.
- पगडी, सेतुमाधवराव, आधुनिक भारताचा इतिहास, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, 2008.
- फडके, य. दि., आधुनिक भारत, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 2011.
- खोबरेकर, वि. गो., ब्रिटिश सत्तेचा उदय आणि भारत, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, 2009.
- कुलकर्णी, अ. रा., आधुनिक भारताचा सामाजिक व आर्थिक इतिहास, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2012.
- जोशी, ग. ह., आधुनिक भारताचा इतिहास (१७५७-१८५७), निराली प्रकाशन, पुणे, 2010.
- भावे, वा. कृ., ब्रिटिशकालीन महाराष्ट्र आणि भारत, वरदा प्रकाशन, पुणे, 2011.
- ग्रोवर बी. एल. व बेल्लेकर, आधुनिक भारताचा इतिहास : एक नवीन मूल्यांकन, एस. चंद पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली, 2013.
- वैद्य सुमन व कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 1998.
- कठारे अनिल, आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, 2008.

टीप : हे नोट्स अभ्यासक्रमाच्या मार्गदर्शनासाठी तयार केले आहेत. सनावळ्या व तपशील मूळ ग्रंथांतून पडताळून घ्यावेत.